

Вадим Хмарський*

Наративні джерела з історії Одеси 30-х років XIX століття: відоме коло та нові відкриття

Вітчизняна історіографія разом зі всім українським суспільством в умовах агресивної експансіоністської політики Російської Федерації та широкомасштабної війни проти України отримали колосальний імпульс для переосмислення свого минулого. Історія українського Причорномор'я активно переглядається та дискутується як щодо давньої та ранньомодерної (до кінця XVIII століття), так і модерної доби, яку можна уявити як послідовний ланцюг трьох періодів – імперського, радянського та сучасного (останній інколи визначають як постмодерний). Своєрідним наріжним каменем у регіоні в імперський період було місто Одеса – його економічний, культурний та адміністративний центр. На наш погляд, у цивілізаційному сенсі у «довгому XIX столітті» (кінець XVIII – початок XX ст.) тут відбувалися кілька потужних, інколи суперечливих процесів: 1) інкорпорація новоприєданого краю адміністративними засобами, що продукувались у центрі імперії; 2) стихійне і мало контрольоване урядом заселення краю, переважно з сусідніх регіонів України, що у XX ст. подеколи класифікували як «народну колонізацію» та 3) проникнення європейської модерності, що було об'єктивним процесом тодішнього формату глобалізації.

Отже, для подальшого осягнення історії краю та його найбільшого міста в імперський період необхідна нова її інтерпретація (зокрема за допомогою «деколонізаційного» дискурсу), що неможлива як без переосмислення вже наявних і опублікованих історичних джерел – актових та наративних, так і без актуаліза-

* Професор Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова.

ції нових матеріалів. У даному разі зосередимося на історичних джерелах особового походження з історії Одеси «воронцовської доби», тобто двадцятиліття з середини 20-х і до середини 40-х років, коли Михайло Воронцов перебував у місті в якості новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, а потім звузимо фокус до 30-х років та зокрема до одного 1835 року та визначимо місце серед них такого історичного джерела, як щоденник Аполлона Скальковського, якому нині судилося пережити «перевідкриття», або вихід на новий рівень актуалізації.**

У межах однієї статті важко дати характеристику всьому комплексу джерел особистого походження навіть для одного міста за два десятиліття. Втім у даному разі немає й потреби, адже важливіше скласти уявлення про структуру комплексу джерел особового походження. Тому використаємо віддзеркалення загальної картини у двох різнопланових фундаментальних виданнях, виконаних приблизно в один час, але на значній відстані одне від одного та на відмінних методологічних засадах – радянському анотованому покажчику нарративних видань та монографії американської дослідниці.

Фундаментальне чотиритомне (у десяти книжках) видання «Історія дореволюційної Росії у щоденниках та спогадах», здійснене у 1976-1985 рр. під орудою радянського історика Петра Зайончковського, вважаємо, дає панорамне уявлення про коло нарративних джерел. У вступній статті П. Зайончковський наводить хрестоматійні слова, що їх не можна не повторити: «Щоденники та спогади є однією з найважливіших груп історичних джерел. При всьому суб'єктивізмі цієї групи джерел, а отже, необхідності вельми критичного підходу до них, щоденники та спогади

** Докладніше про дану проблематику з точними посиланнями на історичні джерела та історіографію можна ознайомитись у таких публікаціях автора: Перспективи актуалізації джерел особового походження з історії Одеси «воронцовської доби» // Старожитності Лукомор'я. 2022. № 3 (12). Травень – червень. С. 17-25; Спогади про Одесу 30-х років XIX ст.: у фокусі між «воронцовською епохою» та одним роком // Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О. 2022. Вип. 17. С. 47-55; Подорож історика Аполлона Скальковського до Миколаєва у 1835 році: передумови, деталі, наслідки // Гуманітарний вісник НУК: збірник наукових праць. Випуск 16. Миколаїв: Ілліон, 2023. С. 219-222

становлять виняткову цінність як такі, що містять матеріали, що не знаходять відображення ані в офіційних документах, ані в джерелах інших типів». Якщо матеріали офіційного походження висвітлюють лише одну сторону історичного процесу – офіційну, то «щоденники, а також спогади, дають уявлення про іншу – заляштункову сторону досліджуваного явища, дозволяють уточнити відомості, що наводяться в офіційних матеріалах». Умовно історик об'єднує щоденники та спогади терміном «мемуари», та цінність їх, на його думку, полягає у тому, що вони можуть дати більш-менш цілісне уявлення як про епоху (побут, звичаї тощо), загальні обставини, так і про можливості рис характеру і психології осіб, що мали помітний вплив на сучасників. При цьому історик таки розрізняє щоденники та спогади: «Так, щоденники по своїй природі більш вірогідні, аніж спогади. Їм притаманна свіжість сприйняття, отже, більш вірогідний опис тої чи іншої події. Спогади пишуть, як зазвичай, через певний час після подій, що відбуваються, коли деякі деталі можуть бути забуті. Але при цьому події в них висвітлюються більш систематично».

Першій половині XIX століття присвячено другий том названого видання (охоплює 1801-1856 роки). Фронтальний огляд його свідчить, що «воронцовської» Одеси тою чи іншою мірою торкається 41 наратив. Дозволимо собі розділити їх на три види: 1) спогади; 2) подорожні нотатки та 3) щоденники. Виділення третьої групи вважаємо принциповим, зважаючи на ремарку П. Зайончковського, хоч сам він такої групи не виділив.

Перший вид є найчисленнішим – до нього належать 24 твори, тобто більш ніж половина від загальної кількості, та його можна розділити на чотири групи: перша – містять загальний опис міста, друга-четверта – надають сфокусований погляд на окрему подію, персону чи установу і мають вузький чи локальний характер. Перша група є найбільшою, та до неї належать десять найвідоміших наративів, що їх найчастіше використовують дослідники. Належать вони пересічному одеситові С. Бориневичу, віце-губернатору Бессарабської області, та керченському градоначальникові П. Вігелю, письменникові Н. Кукольнику, директорові Рішельєвського ліцею М. Мурзакевичу, викладачеві Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету І. Палімпсестову, управителю

контори іноземних поселенців А. Фадєєву, одеському громадському діячеві О. Чижевичу, директорів Рішельєвського ліцею Й. Шершеневичу, чиновникові канцелярії генерал-губернатора М. Воронцова М. Щербиніну. На окремій персоні сфокусовано сім наративів – три автобіографії (М. Бутурлін, А. Різо, М. Соколов), розповіді близьких про своїх родичів (М. Дієвський), колег (І. Калашников) та про видатних відвідувачів (М. Де Рібас) або відомих місцевих персон (П. Морозов). Ще чотири твори зосереджені на окремих локаціях – Рішельєвський ліцей (В. Кренке, П. Селецький), театр тощо (П. Вейнберг, М. Веселовський). Три наративи присвячені окремим подіям, зокрема візиту імператора Миколи I до Одеси у 1837 р.

Подорожні нотатки, другий вид наративів, включають 14 творів. Переважна більшість з них – це описи мандрівок у вигляді спогадів, і теж активно використовуються краєзнавцями у своїх працях. Відзначимо, що кількість творів мандрівників з Російської імперії (К. Авдєєва, М. Всеволожський, А. Демидов, П. Свін'їн, М. Туровський, О. Шишкіна) вдвічі перевищує число творів іноземців (німець Фрідріх Гагерн, французи Марі Гутрі та Огюст Мармон). Пропорція ще збільшиться на користь «місцевих», якщо мати на увазі ще чотири подорожніх щоденники або звіти А. Леонтовича, Н. Лонгінова, П. Морозова, М. Мурзакевича, які вони зробили під час виконання своїх службових обов'язків. Така диспропорція пояснюється не лише тим, що піддані російського імператора частіше пересувалися по своїй державі, але, головне, що упорядники названого видання залучили твори лише російською мовою.

Нарешті маємо констатувати, що третій вид (щоденники) представлений лише одним наративом. Це щоденник Григорія Соколова (1810-1852) – поміщика Херсонської губернії, віцепрезидента Товариства сільського господарства Півдня Росії, редактора його «Записок», члена Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Джерело підготував до друку секретар ОТІС Олексій Маркевич і опублікував у трьох томах «Записок» ОТІС протягом 1902-1906 рр. Слід зазначити, що публікація була далеко не ідеальною, адже упорядник опублікував наратив не цілком, а у витягах, коментуючи одні фрагменти та зовсім опускаючи інші. На жаль, щоденникові записи, що їх О. Маркевич

одержав від родича, стосувалися лише двох років. Врешті загальний обсяг публікації склав понад 2,5 авторські аркуші. Можна вважати, що цією публікацією була започаткована археографічна актуалізація щоденників з історії українського Причорномор'я. Про те, що актуальність цього нарративу висока, свідчить і сучасна його републікація у «Кіровоградському краєзнавчому віснику» (2010, випуск IV).

З огляду на суттєвий недолік розглянутого вище радянського видання – не включення творів іншими, крім російської, мовами, варто звернутися до одного з авторитетних закордонних досліджень, причому написаного приблизно в один час зі згаданим вище виданням. Безсумнівно, такою є робота американської дослідниці Патрісії Герлігі (1930-2018) – авторки найвідомішої праці з історії Одеси у «довгому XIX столітті» «Одеса. Історія міста, 1794-1914». Книга мала два видання (1986, 1991), була перекладена і видана українською (1999) та двічі – російською мовами (2007, 2009). Важливість нарративних джерел для дослідження історії міста стає очевиднішою, якщо переглянути науковий апарат цієї монографії. У переліку використаних джерел та літератури джерела особового походження посідають п'яту частину. Приблизно таку саму картину спостерігаємо й у посиланнях до розділів. Наприклад, у шостому розділі «Зростання міста, 1815-1861» наявне 151 посилання. У них згадано 40 нарративних джерел, на які понад 100 разів зроблено посилання. Найбільше, 11 разів, авторка апелювала до подорожніх нотаток англійця Вільяма Джессі, а також (по 5-8 разів) – до аналогічних творів француза Ксав'є Омера де Геля, англійців Едварда Мортонна та Ширлі Брукса, американця Джона Стефенса, німця Йоганна-Георга Коля та спогадів Костянтина Скальковського – сина відомого історика. Зазначимо, що у розділі є фрагмент, спеціально присвячений Михайлу Воронцову. Більше половини з 29 посилань – на дюжину нарративних джерел. Окрім всіх названих вище це ще подорожні нотатки англійця Джеймса Вебстера та американця Вінсента Нолті, але з тою відмінністю, що найбільше посилань тут на епістолярію – листи батька до М. Воронцова. Серед інших нарративів – автобіографія селянина Миколи Шитова. Отже, нарративні джерела є невіддільною складовою фундаментального дослідження

П. Герлігі. Серед них домінують подорожні нотатки переважно іноземних мандрівників. Менше представлені спогади. Це можна віднести до особливостей праці шановної авторки, адже менший доступ до радянських архівів та бібліотек вона чудово компенсувала доступом як до звітів консулів у закордонних архівосховищах, так і творів подорожників європейськими мовами – у закордонних книгосховищах. Відзначимо, що в арсеналі авторки не було жодного щоденника у його класичному форматі.

Тепер звузимо фокус наративів лише до 30-х років, а потім до одного року – 1835-го. Згаданий фронтальний огляд творів з історії Одеси за допомогою видання «Історія дореволюційної Росії у щоденниках і спогадах» дає підстави твердити про задовільне, на перший погляд, насичення наративними джерелами історії 30-х років. Як зазначено, про «воронцовську добу» розповідають ледве не чверть сотні спогадів. Втім, якщо звузити фокус до 30-х років, то лишається 15 творів. Очевидно, що картина значно зміниться, якщо мова йтиме лише про один рік, зокрема 1835-й.

Оприлюднення джерел особового походження про 30-ті роки розтягнулося на понад шість десятиліть «довгого ХІХ століття». Першим таким наративом можна визнати розповідь інтелектуала П. Морозова про духовне життя одеситів наприкінці 20-х – на початку 30-х рр., опубліковану 1834 р. в альманасі «Подарунок неможливим». Наступну публікацію – спогад аноніма про візит імператора до міста у 1837 р., що з'явився окремим виданням, фіксуємо у 1848 р. Черговий твір з'явився друком лише через 20 років у журналі для духовенства «Мандрівник» – спогади М. Дієвського про свого батька-протоієрея. У 70-ті рр. можна спостерігати відносно археографічне поживлення: протягом одного року друком вийшли три джерела – в історико-літературному журналі «Російській архів» (П. Морозов – двічі, М. Щербинін). Наступного десятиліття побачив світ лише один наратив – в історичному журналі «Російська старовина» (історик М. Мурзакевич). Справжній археографічний прорив відбувся у 90-ті роки – дев'ять текстів. Насамперед мова йде про збірку спогадів «З минулого Одеси», упорядником якої виступив представник знакової для міста родини Л. Дерібас, редагували її А. Єгоров, О. Кирпичников

та В. Яковлев (два останніх – університетські професори), а спонсором був знаменитий міський голова Г. Маразлі. З 19 уміщених там текстів загальним обсягом 14 авторських аркушів шість стосувалися 30-х років (С. Бориневич – двічі, М. Веселовський, О. Гавриленко, Осип Чижевич, Йосип Шершеневич), ще два – у журналах «Російській архів» (А. Фадеєв) та «Російська школа» (П. Вейнберг). Після цього настає вакуум – не зафіксовано жодного виданого мемуарного твору з історії Одеси 30-х років XIX століття.

Огляд названих вище наративів здійснимо через загальну характеристику кожного (за абеткою) за такими параметрами: автор (атрибуція, масштаб особистості), різновид (мемуари, автобіографія), питома вага «одеського» фрагменту в обсязі всього твору, тривалість перебування автора у місті та зокрема у 1835 р., хронологічна дистанція (від подій і до написання тексту), археографічна актуалізація (упорядник, формат) та фокус (загальна картина, деталі чи змішаний варіант).

Самуїл Бориневич (1810 – ?) переїхав до міста у 1831 р. Переїсичний городянин став батьком відомого земського статистика Антона Бориневича (1855-1946). Саме останній відредагував два невеличкі спогади свого 84-річного батька і подав їх до збірки «З минулого Одеси». В одному творі розповідається про зовнішній вигляд міста у першій половині десятиліття, а у другому містяться три розповіді про одесита П. Разумовського та деталі про церковне та театральне життя міста.

В Одесі у родині нотаря народився Петро Вейнберг (1831-1908). У п'ять років його віддали навчатися до пансіону В. Золотова, потім він перейшов до гімназії при Рішельєвському лицей, а після цього продовжив навчання у самому лицей. У 1850 р. перевівся до Харківського університету, згодом опинився у Петербурзі. Був відомим перекладачем світової літературної класики, викладав історію російської літератури у різноманітних закладах, був помітним громадським діячем помірковано ліберального спрямування. Саме про здобуття початкової та середньої освіти він згадує у своїх спогадах через понад півстоліття.

Протоієрей Матвій Веселовський у своїх спогадах хоч і стверджує, що нижня межа його пам'яті сягає лише 1841 р., але таки наводить коротенький спогад «Про чуму 1838 р.» – всього на одну

сторінку. Ще один протоієрей, Ілля Дієвський (1801-1849), який був ще й мандрівним істориком та археологом, став у центрі спогадів свого сина Михайла (? – 1893).

Випускник Московського шляхетного університетського пансіону, пензенський поміщик Павло Морозов (1808-1881) переїхав до Одеси у 1824 р. і розпочав кар'єру у канцелярії генерал-губернатора. Він брав активну участь в інтелектуальному житті міста – співпрацював як автор і один з редакторів у газеті «Одеський вісник» (з 1827 р.), заснованому у 1828 р. Товаристві сільського господарства Південної Росії (редактор його «Листків»), редагував і видавав довідниковий «Новоросійський календар» (1831-1837), а також два випуски історико-літературного «Одеського альманаху» (1831-1832). Саме йому належить перший, по суті, твір з історії міста – «Історичний погляд на Одесу» (1831). Саме його невеличкі загальні спостереження про святкування Різдва Христового та Нового року в місті можна віднести до початку десятиліття. У 1837 році П. Морозов через господарські справи виїхав з міста до свого поміщицького маєтку та різко відійшов від всієї попередньої діяльності. Згодом у журналі «Російський архів» та окремими відбитками вийшли його спогади «Моє знайомство з М.Л. Магницьким» (1875) та «3 одеських спогадів» (1877). Перший і переважна більшість другого значною мірою присвячені названій персоні, але є розповіді про археолога П. Бларамберга та публіциста О. Стурдзу. Оскільки М. Магницький приїхав до міста у 1834 р., то описувані події могли відбуватися лише з грудня 1834 до середини літа 1837 рр.

У 1830 р. приїхав до Одеси випускник Московського університету Микола Мурзакевич (1806-1883). З наступного року він почав працювати у Рішельєвському ліцеї, ставши ад'юнктом (1837), а потім і професором (1839) кафедри російської історії. Тобто 30-ті роки були для нього стартовими у місті й успішними у кар'єрі. Поступово він став помітним істориком, археологом та археографом. Особливо цьому сприяло ОТІС, засноване 1839 р. Він був там до самої смерті ключовою особою – один із його фундаторів, секретар та віцепрезидент. Тому не дивно, що його постать привертала увагу наукової громадськості. Коли редактор журналу «Російська старовина» М. Семеvський одержав від небожа М. Мурзакевича

особисті матеріали покійного, то вирішив їх оприлюднити. Він звернувся з проханням розглянути ці папери до князя В. Дабіжи (1823-1902), який деякий час жив в Одесі, а на той час працював у Києві чиновником в освітній сфері, особисто знав і товаришував з М. Мурзакевичем. В. Дабіжа відібрав зі всіх матеріалів автобіографічні записки. Видання було здійснене як на сторінках названого журналу (1887-1889), так і окремою книжкою (1889). Упорядник дав тексту подвійну назву: на титулі – «Автобіографія», а у самому тексті – «Записки». Твір охоплює 44 роки життя М. Мурзакевича і завершується описом подій перед призначенням його директором Рішельєвського ліцею (1806-1852). Весь текст має понад 10 авторських аркушів, а 30-м рокам присвячено понад третину обсягу – 4 авторських аркуші. Джерело є вельми інформативним, містить як численні дані, так і думки з історії закладу освіти, його керівників і викладачів, так і всього міста.

Державний діяч Андрій Фадеєв (1789-1867) на початку кар'єри працював чиновником щодо упорядкування життя іноземних поселенців у Катеринославі (1817-1834), а у 1834-1837 рр. був управителем конторою іноземних поселенців в Одесі. Згодом він став саратовським губернатором, займав значні чиновницькі посади. Серед його онуків письменниця Олена Блаватська, державний діяч Сергій Вітте. А. Фадеєв залишив вельми розлогу автобіографію, що була опублікована (з деякими вилученнями) 1891 р. у журналі «Російський архів», а через шість років надрукована в Одесі цілком і окремою книжкою у двох частинах (455 сторінок). Виданням наративу опікувалася молодша дочка автора Надія, яка підготувала передмову, примітки, післямову та додатки. Обсяг спогадів – понад 25 авторських аркушів, але на «одеський» фрагмент припадає лише вісім сторінок. У 2017 р. спогади А. Фадеєва були перевидані. Вони містять не тільки деталі його особистого життя, але й загальну оцінку одеського суспільства.

Син поміщика і випускник Рішельєвського ліцею Осип Чижевич (1826-1898) був відомим одеським громадським діячем та мемуаристом. Так, у 1890 р. друком вийшли його «Тираспольські поміщики тридцять років тому. Щоденник депутата від дворян Херсонської губернії, Тираспольського повіту, по справі про

звільнення селян від кріпосної залежності», а 1897 р. – «Записки одеського мисливця». Його спогади «Місто Одеса та одеське суспільство. Спомини одеського старожила» відкривають згадану археографічну збірку 1894 р. і є найбільшими за обсягом, займаючи ледве не чверть всієї книжки. Вони охоплюють опис життя Одеси за сорокалітній період – з 1837 по 1877 рр., де він послідовно розповідає про навчання у Рішельєвському ліцеї, вигляд міста – вулиці, заклади, різноманітні події, пригоди та широке коло осіб. Час від часу він говорить про добу М. Воронцова як окремих період в історії міста і, за нашими приблизними підрахунками, приділяє тому часу не менше третини тексту, що уміщується в один авторський аркуш. Доводиться лише пошкодувати, що автор був надто юним, щоб розпочати свої спогади раніше, адже він захопив лише кілька років з цілого десятиліття.

Йосип Шершеневич (1819-1894) народився в Одесі, був випускником Рішельєвського ліцею (1836), а також, з наступного року, викладачем названого закладу. Після певної перерви з 1863 р. – професор і директор Рішельєвської гімназії, а з 1872 р. – пенсіонер і активний діяч ОТІС. На 1894 р., у 75-річному віці, умістив у названій збірці спогади «Із пам'яті одеського старожила». На жаль, з п'яти фрагментів 30-х років торкається безпосередньо один – де розповідається про піклувальника одеської навчальної округи Д. Княжевича під час його перебування в Одесі (1837-1844).

До кола наближених до М. Воронцова персон належав Михайло Щербінін (1807-1881), який 30 перших років своєї кар'єри (1826-1856) був не лише чиновником канцелярії генерал-губернатора, а й одним з його особистих секретарів. Він відомий не лише спогадами про М. Воронцова, надрукованими через 20 років після смерті князя (1876 р.), але і його життєписом, опублікованим майже одразу після смерті (1857-1858). Попри солідний обсяг наративу (354 сторінки), лише три розділи з 21 були «одеськими», та всього один присвячений 30-м рокам – обсяг одного авторського аркуша.

Візиту імператора Миколи I до міста присвячено два невеличких спогади – аноніма та дружини тодішнього старшого ад'ютанта в канцелярії генерал-губернатора Дмитра Гавриленка Олександрі (? – 1903), випускниці Смольного інституту 1833 р.,

членкині Одеського жіночого благодійного товариства, яку дружина імператора знала особисто. Останній наратив до друку підготував один з редакторів згаданої збірки А. Єгоров.

Отже, серед авторів наративів бачимо найбільше представників з освіченого чиновницького оточення М. Воронцова (Щербінін, Морозов, Фадєєв, Гавриленко), представників освітянської (професори Вейнберг, Мурзакевич, Шершеневич) чи священницької корпорації (протоієреї Веселовський, Дієвський), а також громадського діяча (Чижевич) та пересічного одесита (Бориневич).

За кодуванням інформації в тексті наративи можна поділити на три групи. Переважну більшість з них складають мемуари, тобто тексти, написані згодом з нагоди якоїсь певної історичної події (Веселовський, Гавриленко, Морозов про святкування, анонім), на згадку про певну особу (Дієвський, Морозов, Шершеневич, Щербінін) або стосуються певного періоду власного життя (Бориневич, Вейнберг, Чижевич). Остання група наближається до автобіографій, тобто творів, спеціально підготовлених для розповіді про своє особисте життя на тлі епохи. Таких наративів у «чистому» вигляді налічуємо два (Мурзакевич, Фадєєв). Саме ці твори є найбільшими за обсягом. Втім, вельми важливо, яку питому вагу посідає у цих творах оповідь про Одесу 30-х років.

За питоною вагою «одеського» сюжету в авторів їхні твори можна поділити на ті, в яких йдеться виключно про 30-ті роки (або події одного року у межах десятиліття) (Бориневич, Гавриленко, Морозов, анонім), та ті, що містять «одеські» 30-ті рр. лише як фрагмент цілого твору (Вейнберг, Веселовський, Дієвський, Мурзакевич, Фадєєв, Чижевич, Шершеневич, Щербінін).

За протяжністю описаних подій наративи можна поділити на такі, що 1) охоплюють все десятиліття цілковито (Бориневич, Мурзакевич, Щербінін); 2) охоплюють лише частину десятиліття – рік або кілька років на його початку (Морозов про свята), у середині (Морозов про Магницького, Фадєєв) чи кінцевий частині (Вейнберг, Веселовський, Гавриленко, Чижевич, Шершеневич, анонім). Отже, лише шість наративів покривають 1835 рік.

За хронологічною дистанцією – від подій до написання тексту – наративи можна поділити на три групи. До першої віднесемо ті, що написані по гарячих слідах (Морозов про свята, анонім).

До другої – написані через кілька десятиліть від описаних подій (Морозов, Мурзакевич, Фадєєв, Щербінін), а до третьої – написані через понад півстоліття від описаних подій (Бориневич, Вейнберг, Веселовський, Гавриленко, Чижевич, Шершеневич).

За обсягом фрагментів, присвячених Одесі 30-х років, наративи можна поділити на три категорії: незначні – від однієї сторінки до третини авторського аркуша (Бориневич, Веселовський, Гавриленко, Дієвський, Морозов про свята, Шершеневич, анонім), середні – від половини до одного авторського аркуша (Вейнберг, Фадєєв, Морозов, Чижевич, Щербінін), та значні – Мурзакевич (4 авторських аркуші). За контентом та оптикою твори можна поділити на такі, що 1) сфокусовані лише на окремих об'єктах – персони (Бориневич, Дієвський, Морозов, Шершеневич), установи (Бориневич, Вейнберг) чи події (Веселовський, Гавриленко, анонім) та 2) містять ширшу картину цілої «воронцовської» Одеси (Бориневич, Морозов про свята, Мурзакевич, Фадєєв, Чижевич).

Отже, оглядаючи мемуарну літературу (15 наративів) з історії Одеси 30-х років XIX ст., зазначимо, що власне спогади домінують над автобіографіями, хоч деякі з перших за своєю архітектонікою наближаються до других. За всієї абсолютної цінності вже фактом своєї наявності ці джерела особового походження у визначеному нами контексті нерівнозначні. На особливе місце претендує автобіографія М. Мурзакевича з огляду на авторство професора-історика та солідний обсяг тексту. Втім 1835 рік представлений у нього вельми скромно, там автор зосереджується на своїх подорожах та написанні своїх творів, залишаючи місто на другому плані. На місце першорядного джерела могли б претендувати наративи С. Бориневича та П. Морозова, але тексти обох розпорошені по п'ятьох публікаціях. Недоліком наративу Бориневича, який не відзначився раніше інтелектуальним доробком чи високим освітнім рівнем, є хронологічна віддаленість від часу, про який він писав, та невеликий обсяг джерела. Наративи Морозова мають такі особливості, що або надто узагальнювальні (про свята), або сконцентровані на одному персонажі (про життєві колізії М. Магницького не в Одесі), або мають суперечливий зміст фрагментів (про перебування М. Магницького в Одесі за життя П. Бламберга). Високу цінність мають також наративи А. Фадєєва,

О. Чижевича та М. Щербініна, особливо через наявність оцінок одеського суспільства загального плану. Втім А. Фадєєв надто мало пробув у місті, О. Чижевич фізично надто пізно розпочинає оповідь, а М. Щербінін замало приділяє уваги 30-м рокам. Решта нарративів можуть дати лише деякі деталі щодо окремих фрагментів у десятилітті та майже нічого щодо фокуса на один рік. Сумарний обсяг всіх 15 нарративів з історії Одеси 30-х років XIX століття не перевищує 10 авторських аркушів. Втім, попри перелічені хиби спогади зазначених авторів є непересічним джерелом з історії зазначеного часу – золотої середини доби «воронцовської» Одеси, адже написали їх місцеві мешканці, що провели тут не один рік і бачили місто зсередини. При комплексному розгляді вони дають як важливу інформацію, так і чудові характеристики періоду. Але очевидним є і те, що комплекс цей не буде повним, якщо не зіставляти мемуарну літературу з подорожніми нотатками гостей міста, щоденниками, епістолярією, тобто іншими джерелами особового походження.

Отже, очевидно, що серед джерел особового походження з історії Одеси першої половини XIX ст. і «воронцовської доби» зокрема наявні десятки спогадів та подорожніх нотаток, але помітно бракує щоденників. По суті, найвідомішим з оприлюднених є щоденник Г. Соколова. Тому надалі зосередимося на одному евристичному феномені – «відкритті» щоденника А. Скальковського. Це історичне джерело було недостатньо залучене до наукового обігу. Нині можна констатувати, що завдяки сприянню «Солідарної стипендії, спонсорованої Інститутом гуманітарних наук» (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM) (Відень) завершена робота з підготовки до публікації цього щоденника за 1835 рік.

Життя і творчість А. Скальковського (1808-1898) доволі часто ставали об'єктом досліджень науковців. Уже некролог, що його опублікував у «Записках» ОТИС професор Новоросійського університету Олексій Маркевич, став першою біографічною та історіографічною розвідкою. У міжвоєнний період історик-емігрант родом з півдня України Василь Біднов присвятив А. Скальковському розлогу статтю «Аполлон Скальковський як історик Степової України» (Науковий ювілейний збірник українського університету у Празі. 1925 р.). У післявоєнний час відомий одеський ра-

дянський історик Саул Боровий написав дві статті, де дав містку, з перспективи свого часу, характеристику історика та статистику («А.О. Скальковський та його праці з історії Південної України», 1960; «Про економічні погляди А.О. Скальковського», 1961). У пострадянський час персона А. Скальковського здобула кількох дослідників та два монографічні дослідження, присвячені його археографічній діяльності (В. Хмарський, «З історії розвитку археографії на півдні України: Аполлон Скальковський», 1998) та історичним поглядам (Л. Новікова, «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самотності», 2012). Всі дослідники знали про наявність щоденника Аполлона Скальковського, але скористалися ним незначною мірою.

Аполлон Олександрович Скальковський прожив довге життя – 90 років, і 70 з них провів в Одесі. Онук православного священника з Чернігівщини, син чиновника з Житомира, випускник етико-правового відділення Московського університету прибув у місто у двадцятирічному віці та розпочав свою діяльність чиновником у канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова. Найактивнішим періодом його життя став час з кінця 20-х і до початку 60-х рр. З перших років він зарекомендував себе як сумлінний чиновник. Але будучи активною, творчою та амбітною людиною, він не міг обмежитися рутинною канцелярською роботою, адже у місті вже сформувалося середовище інтелектуалів, які прагнули вивчення краю. У середині 30-х років у нього визрів план написання історії цього краю. Відтоді він став істориком Південної України, написав до середини 40-х років свої найвідоміші історичні твори – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю» (1836-1838), «Перше тридцятиліття історії міста Одеси. 1793-1823» (1837), «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» (1841; друге видання – 1846), здобувши за життя слави «Геродота Новоросійського краю», а згодом навіть «козацького Нестора» (за висловом Г. Зленка). Від середини 40-х років А. Скальковський захопився статистикою, очоливши Головний статистичний комітет Новоросійського краю. Загальновідомою стала його робота «Спроба статистичного опису Новоросійського краю» (1850-1853). Після

відставки та повернення на службу на початку 60-х років він продовжував займатися статистикою, написавши загалом понад 300 праць. Заняття у цій царині дозволило дістати як високого щабля у чиновницькій табелі про ранги (1876 р. – таємний радник), так і академічного визнання (1856 р. – член-кореспондент Петербурзької академії наук). А. Скальковський одружився 1841 р. і створив міцну сім'ю, в якій виховувалося шестеро дітей.

Протягом більшої частини свого життя А. Скальковський вів щоденник, що охоплює з незначними перервами час з 1830 до 1898 рр. Після смерті його рукописна спадщина перейшла до його дітей, які мешкали у столиці імперії. Ту її частину, що містила науковий доробок, разом із щоденником було передано до Академії наук, і тому нині вона зберігається в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. Про існування щоденника А. Скальковського знав вже його перший біограф О. Маркевич. Ще у 1899 р., коментуючи чутки про намір дітей А. Скальковського опублікувати наявні його біографічні матеріали, особливо виділив щоденник і зазначив, що він «буде дорогоцінним джерелом для знайомства з життям» одеського суспільства у разі видання. О. Маркевич вважав, що про свій щоденник А. Скальковський згадував ще у передмові до праці «Перше тридцятиліття історії міста Одеси», тобто ще у 1837 році: «Перебуваючи дев'ятий вже рік у цьому місті та передбачаючи назавжди поселитись у ньому, я брав завжди жваву участь у його долі та успіхах і охоче відшукував сліди минулого його буття. Дійшовши у такий спосіб до першого дня життя Одеси, я слідував з цієї точки, рік у рік, до наших часів та як літописець записував ретельно всі події». Дозволимо собі не погодитися з твердженням О. Маркевича, адже тут, очевидно, йдеться про методу написання твору і літописоподібну форму подачі матеріалу.

С. Боровий теж знав про щоденник, згадав його в одній зі своїх статей і навіть навів невеличкі цитати у межах двох речень за 1859 р., але не більше. Його посилання на місце збереження вказує, що щоденник наприкінці 50-х років ХХ ст. ще не був описаний на сучасному рівні – наявна вказівка лише на «картони». Зауважимо, що у 1976 р. упорядники «Енциклопедії українознавства» у статті, присвяченій А. Скальковському, вважали

за необхідне окремо згадати щоденник серед його архівних матеріалів (текст, очевидно, належить О. Оглобліну). Сучасні дослідники у джерелознавчих фрагментах своїх монографій зізнаються, що зі всього обшару років використали лише деякі матеріали за 1835-1845 рр., тобто про той період, коли він завдяки підтримці М. Воронцова розпочав і активно провадив історичні дослідження.

Отже, виникає запитання про причини слабого використання щоденника А. Скальковського. На нашу думку, є кілька обставин. Насамперед слід звернути увагу на коло дослідників – усі україністи та переважно одесити. Перебування щоденника на відстані у дві тисячі кілометрів від Одеси становило завжди помітну перешкоду для науковців будь-якої доби. Значною мірою ситуація змінилась у 1995 р., коли за сприяння міжнародного фонду «Відродження» було здійснено проєкт з копіювання щоденника, внаслідок чого за допомогою копіювальної техніки щоденникові записи за 1835 і 1837-1845 рр. потрапили до Державного архіву Одеської області, поповнивши особистий фонд А. Скальковського. Попри те, що про важливість цього історичного джерела було написано та заявлено публічно, за чверть століття ситуація з актуалізацією джерела помітно не поліпшилася. Тому другою та основною обставиною вважаємо почерк автора, який настільки важкий для прочитання, що затрати на його палеографічне опанування не можна зіставити з евристичним ефектом, адже мова йде, по суті, про дешифрування тексту. Третьою обставиною було те, що побутувала думка про низьку інформативну цінність джерела, адже у ньому велася стисла тривіальна фіксація повсякденного життя чиновника без претензій на широкі узагальнення чи глибину аналізу тогочасної йому дійсності.

Унікальність щоденника А. Скальковського як джерела особового походження у тому, що записи систематично велися протягом не одного лише, а впродовж 60 років, вела їх дуже грамотна, освічена та досвідчена людина, яка належала до місцевої інтелектуальної еліти. Нині можна казати про подальший крок актуалізації записів лише за один 1835 рік. Але цей рік є особливим як для А. Скальковського, так і для його щоденника. У 1830-1834 рр. записи велися польською мовою, і саме у 1835 р. він почав писати щоденник російською мовою. Втім з посеред понад

40 тисяч слів, написаних за рік (6 авторських аркушів), зустрічаються слова і фрази польською (2%) та французькою (1%) мовами. Кількість нешифрованих слів та слів, що є спірними, складає 5 відсотків тексту.

1835 р. був одним із рубіжних у біографії А. Скальковського, адже він почав здійснювати програму своїх історичних досліджень, саме відтоді інтелектуальне почало домінувати впродовж всього його життя, ставши його фахом. Саме у цей рік він здійснив свою першу подорож краєм. Тому за локацією цей рік можна поділити на три частини: 1) в Одесі / підготовка до подорожі (1 січня – 14 травня); 2) мандрівка по трьох губерніях (Новомиргород, Єлисаветград, Катеринослав, Херсон, Сімферополь, Гурзуф, Ялта, Алушка) і окремо до Миколаєва (14 травня – 28 липня, 21-24 серпня) та 3) в Одесі / обробка матеріалу (28 липня – 31 грудня). Для А. Скальковського тодішня Одеса дійсно була «воронцовською». Не тільки тому, що це піковий час генерал-губернаторства М. Воронцова, але і тому, що А. Скальковський був у колі тих, кого можна назвати оточенням графа. Правитель краю був йому і цікавий, і симпатичний. Саме тому М. Воронцов є найбільш згадуваним персонажем у цьому щоденнику за 1835 рік – майже 250 разів.

У цілому, звісно, не варто переоцінювати інформативну цінність щоденника А. Скальковського. Адже він не є насиченим значними та глибокими чи хоча б розлогими філософськими роздумами, публіцистикою чи спостереженнями. Текст дуже простий за подачею і побудований у літописній формі: щоденно – опис погоди, робота у канцелярії, обід, проведення часу перед вечором, творча праця чи розваги ввечері. Разом з тим очікуємо, що інформативність щоденника як історичного джерела буде більшою, ніж здається, адже там міститься широкий спектр відомостей – від погоди до моди. Насамперед це згадки про персони, а таких близько 400 осіб. Передусім родина – того року до міста переїхала його зведена сестра Кароліна зі своїм чоловіком П. Сезеневським, про кар'єру якого подбав А. Скальковський. Це його друзі, насамперед М. Кир'яков, якого згадано понад 150 разів, П. Градовський та П. Лейковський, яких разом згадано приблизно стільки ж. Особливо треба сказати, що в щоденнику дуже багато про особисте життя та переживання молодого чоловіка – захоплення різно-

манітними красунями, та найбільше сестрою свого друга Юлією Кир'яковою, – згадано майже 200 разів. Отже, щоденник містить силу деталей, які, певно, вміщують латентну інформацію, що зацікавить і може бути побаченою різними дослідниками залежно від предмета їхнього дослідження та кваліфікації.

Отже, джерела особового походження з історії «воронцовської доби» Одеси представлені кількома десятками праць. Найчисленнішими є дві співмірні групи наративів – спогади та подорожні нотатки. Переважну більшість з них було опубліковано ще у «довгому XIX столітті». Відтоді вони з різною частотою знаходяться у науковому обігу. Привертає до себе увагу брак таких наративів, як щоденники, які є особливим видом джерел особового походження. Щоденник Аполлона Скальковського є унікальним історичним джерелом як через систематичність, тривалість його ведення, так і завдяки особі автора. Тим дивніше виглядало слабке залучення його у дослідницькій літературі. Зберігання його у Петербурзі, нерозбірливий почерк, а також відносно великий обсяг робили неможливим помітно посилити його актуалізацію вже понад півстоліття, адже ця робота є вельми затратною за часом. Новим рівнем цієї актуалізації має стати здійснення археографічної публікації, що на порядок збільшить циркулювання його у науковому обігу та надасть нові можливості для зіставлення наведеної інформації з іншими видами джерел особового походження та типами інших історичних джерел, що має надати новий імпульс переосмисленню історії міста Одеси у час бурхливого народження модерності у ньому.

